

niu dostępu do istniejących szans i możliwości oraz przywróceniu poczucia wpływu na życie własne i państwa.

Ruth Lister nie przedstawia, w swojej pracy, danych statystycznych odnośnie rozmiarów i głębokości biedy, nie proponuje też gotowych recept w zakresie polityki społecznej i gospodarczej. Jej książka przepojona jest ogromnym humanizmem i wrażliwością społeczną. Obala w niej wiele stereotypów związanych z ubóstwem. Stara się dociec istoty tego zjawiska, prawdziwych jego przyczyn i skutecznych sposobów przeciwdziałania mu. Uwzględniła zarówno materialne jak i kulturowe symboliczne i relacyjne aspekty biedy.

Prezentowana publikacja zasługuje na uwagę szerokiego kręgu odbiorców. Stanowi niezwykle cenną i interesującą lekturę dla studentów, badaczy, działaczy społecznych, polityków, jak również dla wszystkich, którym nieobojętne są problemy drugiego człowieka.

Ewa Polak

Aleksandra Niewiar a, *Moskwicini-Moskal-Rosjanini w dokumentach prywatnych. Portret*, Interdyscyplinarny Zespół Badań Sowieologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, ss. 184.

Książka jest efektem projektu badawczego Komitetu Badań Naukowych „Wzajemne uprzedzenia pomiędzy Polakami i Rosjanami” nr 5 H02E 051 21. Autorka jest pracownikiem Instytutu Języka Polskiego na Uniwersytecie Śląskim a w obszarze jej zainteresowań znajdują się m.in. badania nad stereotypami narodowymi.

W pracy ukazano portret Rosjanina na podstawie analizy materiałów prywatnych – pamiętników, wspomnień, diariuszy, dzienników podróży i walc – wykorzystując ponad 70 tekstów z okresu od Iwana IV do Mikołaja II. Autorka celowo zawężyła więc obszar badawczy pomijając zarówno dokumenty oficjalne jak i literaturę piękną.

Obraz, który wyłania się z tej analizy jest bardziej złożony niż wypływający z tekstów oficjalnych czy literatury pięknej. Proces tworzenia obrazu jest bardzo dynamiczny i idzie w dwóch kierunkach. Pierwszy kierunek powstał na skutek przyjęcia poglądów kolektywnych (pisze szlachta, członkowie szlacheckiej demokracji,

katolicy, należący do kultury zachodu), kształtowanych przez walkę zbrojną z „Moskwą”, toteż ówczesnych sąsiadów postrzega się jako wrogów, schizmatyków, barbarzyńców, Azjatów a ich państwo jako tyranii i despotę. Drugi kierunek cechuje podejście indywidualne i przedstawia on opisy życia, bogactwo kultury, języka, architektury i muzyki. Z tych dwóch kierunków pierwszy był opiniotwórczy – to właśnie konflikt polityczny i militarny wpłynął na ukształtowanie się stereotypu.

Cechą kompozycyjną portretu Moskwinina/Moskala/Rosjanina jest otwartość i dynamiczność. Co do pierwszej cechy portret można uzupełniać kolejnymi wypisami, co do drugiej obserwujemy ciągłość i uzupełnianie cech dostrzeżonych przez poprzedników oraz wiązanie ich z nowymi zaobserwowanymi cechami (s. 149).

Praca podzielona jest na pięć rozdziałów. Pierwszy („Tło” – s. 13–28) i drugi („Dzieje nazwania” – s. 29–53) „prezentują niektóre składniki pozwalające osadzić wizerunek Moskwininów, Moskali, Rosjan w rzeczywistości historycznej. Wykazują ich związki polityczne i kulturowe z innymi narodami, prezentują stosunek Polaków do najbardziej eksponowanej postaci – moskiewskiego i rosyjskiego cara” (s. 5). Rozdział trzeci („Główne rysy portretu” – s. 55–111) przedstawia proces kształtowania się podstawowych cech portretu „podsumowujących ogólną polską ocenę państwa, polityki, kultury oraz religii moskiewskiej i rosyjskiej” (s. 5). Czwarty („Światłocienie” – s. 113–147) ukazuje rozwój charakterystyk z perspektywy kontaktów prywatnych i osobistych. Dopelnienie stanowi rozdział piąty („Kompozycja”, s. 149–159) podsumowujący „główne tendencje rozwoju wizerunku” (s. 5). Pracę wzbogaca indeks osobowy, s. 169–172 (nieobejmujący bibliografii) oraz bibliografia (źródła cytowane i literatura, s. 173–181).

Nazwa własna narodu rosyjskiego i Rosjan ulegała zmianom w ciągu opisywanego okresu. W XVI w. był to Moskwicini, w XVII w. Moskwicini – Moskwićini i Moskal, w XVIII w. Moskal (70% kontekstów) i Rosjanini – Rosyanini – Rossyanini – Rossyanini, w XIX w. Moskal, Moskwicini – Moskwićini oraz Rosjanini (ta ostatnia nazwa występuje już w 50% kontekstów) (s. 30). Nazwa Moskwicini i Moskal oznaczają „mieszkańca Moskwy”. Nazwa Rosjanini (mieszkaniec Rosji) pojawia się w XVIII w. pod wpływem ro-

syjskim. W samej Rosji nazwa Rosja pojawiła się w XVII w. i weszła w użycie urzędowe w dekretem Piotra I (s. 32).

Moskwa–Rosja „w znaczący sposób pojawia się na mentalnej mapie Polaka dopiero na początku XVII w. (...) w XVIII w. Rosja jest już z pewnością silnie obecna ... a nawet stopniowo zaczyna być jej najbardziej eksponowanym elementem”. A w wieku XIX „mentalna mapa Polaka Rosję nie tylko odnotowuje, ale sytuuje ją w centrum” (s. 14–15).

Dzisiaj w naszej świadomości Rosja jest jednoznacznie umiejscawiana na wschodzie natomiast wcześniej Polacy lokowali ją na północy. Wschód natomiast kojarzono z Turkami, Arabami, Persami i Tatarami. Dopiero w XIX w. pod wpływem mapy mentalnej „zachodniego Europejczyka, a przede wszystkim – Francuza” okresu napoleońskiego (s. 15) „przesunięto” ją z północy na wschód.

W XVI i XVII w. „północny kraj” istniał w polskiej świadomości w niewielkim stopniu, większe zainteresowanie budził zachód i Turcja. Nie było jeszcze bowiem jawnej wrogości. Większe zainteresowanie kraj ten budził tylko u uczestników Dymitriad – u których dominowało poczucie misji, kulturowej wyższości i kolonizatorstwa i którzy chcieli nadać Rosji „ustrój europejski”.

Powszechnie dostrzegano natomiast związek Moskala-Rosjanina z Tatarzem czy Kozakiem, który funkcjonował w świadomości „jako relacje narodów stowarzyszających się (politycznie i militarnie) przeciwko Polsce i będących jej wrogami” (s. 20).

„Postrzeganie Moskwinina – Moskala-Rosjanina jako dawnego poddanego Tatarów, a później ich partnera politycznego, naśladowającego też pewne zwyczaje tatarskie, okaże się pomocne w zbudowaniu kliszy przedstawiającej Moskala-Rosjanina jako Azjatę przeciwstawionego cywilizacji Europy. Obserwacja Moskwininów – Moskali – Rosjan wchodzących w sojusze z Kozakami, wspólnie z nimi walczących przeciw Polakom, stanie się jednym z fundamentów nazwania Rosjanina chłopem, «mużykiem»” (s. 28).

Bardzo widoczne są zmiany w tytulaturze władców. Iwana IV nazywa się „kniaziem moskiewskim” lub po prostu „moskiewskim” (s. 34). Dymitra Samozwańca „hospodarem” (s. 36–37), władców z dynastii Romanowów „carami moskiewskimi”. Za Piotra I obok dawnej nazwy car

dochodzi wprowadzona przez niego nazwa „cesarz”. Od końca XVIII w. tytuły cesarz i imperator znalazły się już w powszechnym użyciu.

W stosunkach pomiędzy Polakami a Moskwininami/Moskalami/Rosjanami dominował „konflikt wartości, polityki, racji stanu” (s. 55) stąd też opinie o nich kształtowane były przez pryzmat konfliktu i przez doświadczenie kolektywne a nie osobnicze. Patrzone z pozycji konfliktu, szlachcica, przedstawiciela kultury europejskiej, katolika stąd w Moskwinie/Moskalu/Rosjaninie widziano wroga, despotę/tyrana, barbarzyńcę/Azjatę, innowiercę/poganina (s. 56).

Cechami im przypisywanymi były: oszustwo – podstępność – chytryść, zdradzieckość – krzywoprzysięstwo, łupiestwo – złodziejstwo – chciwość, grubiańskość – nieokrzesaność – brak wykształcenia (s. 74).

Polskie spojrzenie na Moskwę-Rosję dokonywane były z perspektywy Polaka-Europejczyka, członka „wyższej” cywilizacji Zachodu. Na skutek tego „wyrobiło się w Polakach przekonanie, że dla Rosji jedynym sposobem zaistnienia w Europie było wykorzystanie pośrednictwa Polski” (s. 151). Od Piotra I Rosja rozpoczyna samodzielne kulturowe „wejście” do Europy, by faktycznie dokonać tego za Katarzyny II (s. 151), doprowadzając również do zetknięcia się granic Rosji z Zachodem (Austria, Prusy). Od czasów Piotra I następuje też inna istotna zmiana – partnerami Rosji przestają być Tatarzy i kozacy a stają się nimi kraje zachodu.

W końcu XVII w. Polak „nie myśli już o «nawracaniu» Moskali na nową tożsamość kraje zachodu a nie ale o utrzymaniu własnej pozycji” (s. 153). Pojawia się też wówczas sformułowanie o Moskwie jako o „głównym nieprzyjacielu”, „które później rozwinie się w silniejsze werbalizacje pojęcia «wróg»” (s. 153).

W wypowiedziach z XVIII w. odczuwa się świadomość zależności Polski od Rosji. „Polak czuje się okradany z majątku, dóbr kultury, godności własnej. Stopniowo kształtuje się obraz Polski kolonizowanej przez Rosję” (s. 153). Pojawia się lęk przed podbojem – kolonizacją. W XIX w. Polacy nie myślą już „o kolonizowaniu, «nawracaniu» Moskali-Rosjan na swoją tożsamość. Rosja staje się teraz obszarem absolutnej «dziczysy», z którym można wyłącznie walczyć” (s. 154).

Reasumując skrzętnie zebrane i przeanalizowane przez autorkę świadectwa, od końca XVIII w.

Rosja staje się dla Polaków jednym z najważniejszych punktów odniesienia. Pokonani Polacy boją się jej kolonizatorskiej działalności i wypowiadają mentalną wojnę Rosji. W sferze kultury zaplanuje poczucie wrogości i nienawiści. Portret przybiera postać Azjaty, wykorzystując związki z Tatarami, muzyka – w oparciu o związki z kozakami. Miejsce wroga-Turka zajmuje Rosjanin. Umacnia się jego obraz jako jęczycznika i despoty, państwa jako państwa niewolników, skrajnych nierówności oraz władzy knuta.

Tę niezwykle rzetelną i interesującą pracę wzbogaca indeks osobowy (s. 169–172) oraz bibliografia (s. 173–181). Poprzez interesującą analizę i wybór określonej kategorii tekstów praca wypełnia istotną lukę poznawczą w zakresie kształtowania się i rozwoju obrazu Rosjanina na mentalnej mapie Polaków.

Tadeusz Dmochowski

Marian Broda, Justyna Kurczak, Przemysław Waingertner, *Komunizm w Rosji i jego polskie interpretacje*, Interdyscyplinarny Zespół Badań Sowietologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006, ss. 270.

Na książkę składają się trzy części autorstwa trzech autorów: „Rosyjski komunizm w perspektywie polskiej myśli filozoficznej” (s. 11–93) Justyny Kurczak, „Bolszewizm w Rosji w polskiej myśli społeczno-politycznej i historycznej” (s. 95–144) Przemysława Waingertnera oraz „Mentalność, tradycja kulturowo-polityczna i bolszewickie doświadczenia Rosji” (s. 145–209) Mariana Brody.

We wspólnym Wstępie (s. 5–10) autorzy przedstawiają zasady konstrukcyjne książki oraz kryteria doboru analizowanych autorów i ich tekstów. Dwie pierwsze części stanowią analizę interpretacji bolszewizmu w tekstach przedstawicieli polskich elit politycznych i intelektualnych (w myśli społeczno-politycznej, filozoficznej, historycznej, literaturze naukowej i publicystyce) mających wpływ na opinię publiczną. Ukazują one ich ocenę zjawiska komunizmu a sama praca ma pośrednio ukazać „sposób postrzegania problemu przez polską opinię publiczną kształtowaną przez wspomnianą twórczość” (s. 7).

Wybór postaci oparto o kryteria: wartości poznawczej opinii; uniwersalnego, ponadczasowego

znaczenia i zasięgu opinii; historycznego i politycznego znaczenia postaci, jej pozycji w społeczeństwie; oryginalności poglądu i jego upowszechnienie; ponadczasowej trwałości poglądów. Pominięto natomiast apologetów bolszewizmu ze względu na ich bezkrytycyzm, brak oddziaływania i wartości naukowej prezentowanych przez nich poglądów i opinii. Pominięto również skrajnych krytyków okresu międzywojennego i emigracyjnych, którzy kierowali się z góry przyjętymi założeniami, nie siląc się na rzeczową interpretację zjawiska komunizmu (s. 8–9).

Trzecia część jest analizą i interpretacją komunizmu w Rosji szukającą związków pomiędzy rosyjską kulturą polityczną i mentalnością a bolszewizmem. W doborze poglądów kierowano się podobnymi kryteriami jak w dwóch pierwszych częściach z tym, że poszerzono je o „diagnozy, koncepcje i konstatacje specjalistów rosyjskich oraz zachodnich” (s. 9). Struktura tekstu trzeciej części jest odmienna od struktury dwóch pierwszych – nie według poglądów omawianych kolejno autorów lecz według „toka rozpatrywanych kolejno problemów i aspektów sprawy” (s. 10).

Justyna Kurczak analizie poddała poglądy Mariana Zdziechowskiego, Floriana Znanięckiego, Bogumiła Jasinowskiego, Leszka Kołakowskiego i Andrzeja Walickiego. Zdziechowski zgadzał się z poglądem, że „pewną rolę w przygotowaniu i przeprowadzeniu przewrotu odegrali rosyjscy Żydzi”, którzy dzięki niej zdobyli władzę w Rosji, nie byli oni jednak wg niego – wbrew popularnym w II Rzeczypospolitej poglądom – „głównymi inicjatorami i autorami przewrotu bolszewickiego” (s. 17). Bolszewizm był dla niego emanacją rosyjskiego charakteru narodowego z zakorzenionym w nim instynktem do niszczenia. Wg Zdziechowskiego lud rosyjski porywała „dramatyczna strona rewolucji, pochody... z czerwonymi sztandarami, ...rzezie, rozstrzelania, orgie wyuzdanych zmysłów, zapijanie się aż do śmierci, pożary,... Ale po wybuchu szału przychodzi opamiętanie, skrucha, apatyczne poddanie się sile, jakakolwiek się znajdzie i jakakolwiek ona jest” (s. 18).

Ojciec polskiej socjologii Florian Znanięcki wyróżnił w bolszewizmie 3 grupy zjawisk: 1) o swoiście rosyjskim charakterze; 2) charakteryzujące współcześnie wszystkie społeczeństwa zachodnie i 3) wspólne dla wszystkich społeczeństw względnie cywilizowanych we wszystkich okre-